

Türkiye’de Vatandaşların Çevre Algıları: Sorunlar, Engeller ve Fırsatlar

Perceptions of Environmental Issues in Turkey: Problems, Obstacles and Opportunities

Cerem I. Cenker ÖZEK¹

ÖZET

Bu çalışma Uluslararası Sosyal Bilimler Programı’nın (USBP) 2010 tarihinde çevre üzerine otuz bir ülkede gerçekleştirdiği anket çalışmasının Türkiye verisini kullanarak vatandaşların çevre üzerine algılarını tartışmaktadır. Çalışma, Türkiye’de farklı demografik grupların çevre ile alakalı benzer endişeler dile getirdiklerini; ancak, bu endişelerini siyasi aktörlere iletebilecekleri kurumsal mekanizmalardan yoksun olduklarını ortaya koymaktadır. Çalışma ayrıca, kırsal nüfusun çevre ile alakalı ortaya koyduğu algı ve eğilimlerdeki farklılıklara dikkat çekmektedir. Son olarak, Türkiye örneğinin farklı ülkelerle karşılaştırılması çevre sorunlarına etkin çözümler getirebilmiş Almanya örneğini öne çıkarmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çevre; vatandaş algı ve eğilimleri; anket verisi, Türkiye

ABSTRACT

Present study discusses citizen’s perceptions and attitudes about environment in Turkey. For this purpose, it utilizes International Social Science Program’s (ISSP) cross-country survey on environment, which was conducted in 2010 across thirty-one countries. The study’s findings show that citizens of different demographic groups in Turkey mention similar concerns about the environment. Yet they also lack institutional mechanisms to communicate these concerns to political actors. The study also underlines rural population’s different perceptions and attitudes towards environmental issues in comparison with other demographic groups. Last but not the least, the comparison of the Turkish case with different countries highlights Germany as an important case study.

Keywords: Environment; citizen’s perceptions and attitudes; survey data, Turkey

¹ Yrd.Doç.Dr., Uluslararası Antalya Üniversitesi, İ.İ.B.F. Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü,
cerem.cenker@antalya.edu.tr

Giriş

Günümüzde çevre sorunlarının günlük hayatın her alanında tartışıldığını gözlemliyoruz. Birleşmiş Milletler ve Dünya Bankası gibi kurumların çevre ve doğal hayat ile uyumlu kalkınma programlarını “sürdürülebilir kalkınma” başlığı ile tartışmaya açtıkları 90’lardan günümüze, çevre sorunları ile alakalı dönüştürücü adımlar maalesef atılmamış olsa da, çevre konusu hem vatandaşlarca hem siyasilerce, en azından söylem seviyesinde, sıkça tartışılır olmuştur. Son yıllarda bu konuda araştırma yapan sosyal bilimcilerin sayısında da artış gözlemlenmekte, hem dünyada hem Türkiye’de çevre konusunda duyarlı vatandaşları biraraya getiren sivil toplum kuruluşlarının sayısı artmaktadır. Bu çalışma Uluslararası Sosyal Bilimler Programı’nın (USBP) 2010 tarihinde çevre üzerine otuz bir ülkede gerçekleştirdiği anket çalışmasının Türkiye verisini kullanarak vatandaşların çevre üzerine algılarını tartışacaktır.¹ Analiz öncelikle Türkiye üzerine eğilse de, karşılaştırma amacı ile farklı ülkelerden örnekler de verilecektir.

Çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, vatandaşların çevre konularındaki algıları ve duyarlılıkları ile beraber bu konularda inisiyatif alma eğilimlerini ortaya koymaktadır. İkinci bölüm, vatandaşların, devlet ve siyasi aktörlerin çevre konularındaki rol ve sorumlulukları konularındaki algılarını tartışır. Son bölüm, Türkiye için ortaya konan profili farklı ülkelerle karşılaştırır.

1. Çevre Sorunlarına Makro Bir Bakış: Vatandaş Algıları

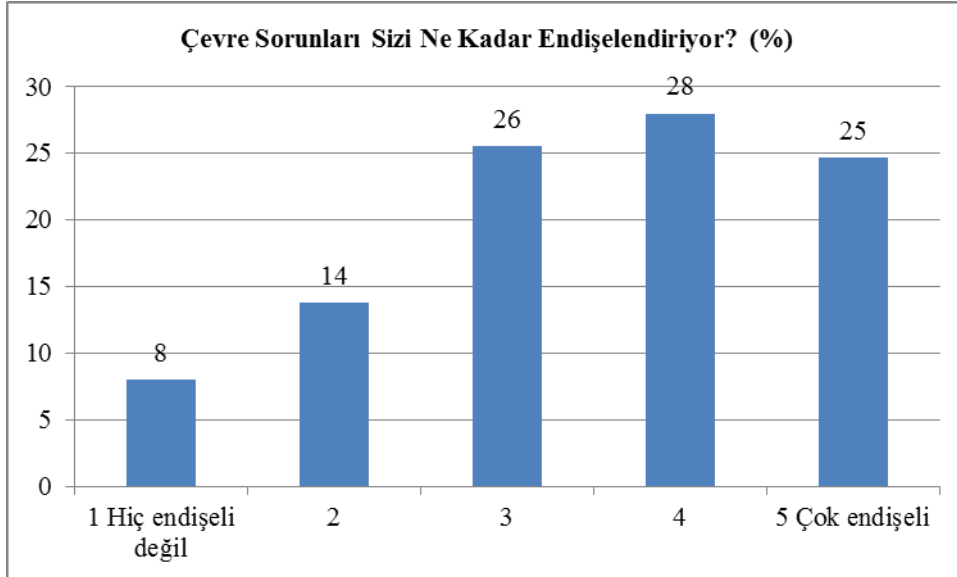
Çevre konusunda vatandaş algılarını ayrıntılı şekilde ele almadan önce, çevre konusunun vatandaşlarca Türkiye’nin önemli sorunları arasında görülüp görülmediğine göz atalım. 2010 USBP verisine göre terör Türkiye’nin en önemli sorunu olarak algılanmaktadır (%39). Ankete katılanlar terörden sonra ekonomi (%20) ve yoksulluğu (%15) Türkiye’nin en önemli sorunu olarak dile getirmişlerdir. Ankette Türkiye’nin en önemli sorununu çevre olarak tanımlayanların oranı sadece %1’dir.

Inglehart’a göre vatandaş talep ve algıları Maslow’un ortaya koyduğu ihtiyaçlar hiyerarşisi teorisi ile yakından alakalıdır. Bu teoriye göre, vatandaşlar için gıda, barınma, güvenlik gibi temel ihtiyaçların karşılanması önceliklidir. Çünkü bu ihtiyaçlar hayatta kalma ve neslini devam ettirebilme ile alakalıdır. Devlet, güvenlik, yargı ve sosyal hizmetler alanlarında etkin ve öngörülebilir şekilde kurumsallaştığında vatandaşların güvenlik ile alakalı ihtiyaç ve talepleri asgari seviyede karşılanmaktadır. Bu durumda vatandaşlar için ihtiyaç hiyerarşisinin daha üst basamaklarında bulunan kaliteli bir hayat sürme, şehir hayatı ve bireysel hayat ile alakalı estetik kaygılar ve çevre konularına duyarlılık gibi konular ön plana çıkmaktadır (Inglehart, 1979, s.305-343).

¹ International Social Survey Programme, <http://www.issp.org/>

USBP 2010 verisine göre ise Türkiye’de vatandaşlar için hala temel ihtiyaçların karşılanması önceliklidir. Terör, ekonomi ve yoksulluk sorunları vatandaşların hayatlarında güvenlik meselelerinin öncelikli olduğuna işaret etmektedir. Çevre sorununun Türkiye’nin öncelikli meselelerinden biri olarak görülmemesi de yine bu güvenliğe öncelik veren yaklaşımla ilişkilidir.

Çevre sorununun öncelikli olarak görülmemesi, vatandaşların çevre sorunları ile ilgili olmaması ya da bu sorunlarla alakalı endişe duymaması anlamına gelmez. Bu veri bize sadece vatandaşların Türkiye’de öncelikli olarak çözülmesi gerektiğini düşündükleri başka meseleler olduğunu gösterir. Nitekim USBP araştırmasında “Genel olarak düşündüğünüzde çevre sorunları sizi ne kadar endişelendiriyor?” sorusuna, ankete katılanların yaklaşık %25’i “Çok endişelendiriyor” cevabını vermiştir. 1-5 skalasında sorulan bu sorunun yüzde dağılımını bir sonraki sayfadaki Şekil.1 göstermektedir

Şekil.1 Çevre Sorunları Sizi Ne Kadar Endişelendiriyor?

Şekil.1 bize çevre sorunlarının vatandaşların çoğunluğunu endişelendirdiğini göstermektedir. Bu noktada akla farklı demografik grupların çevre ile alakalı benzer hassasiyetler taşıyıp taşımadıkları sorusu gelebilir. Bu soruya yanıt aramak için bu değişkeni nicel analizlerde sık kullanılan cinsiyet, eğitim, yerleşim şekli, ve yaş değişkenlerine göre incelemek gerekir.

Tablo.1 Demografik Değişkenlerin Çevre Sorunları Algısı Üzerine Etkisi (ki-kare testi)

	Cinsiyet (Erkek=1)	Eğitim (Üniversite =1)	Yerleşim Şekli (Şehir=1)	Yaş (18-29=1)
Çevre sorunları algısı	0.07	0.000**	0.035*	0.928

*Yüzde beş seviyesinde anlamlı

**Yüzde bir seviyesinde anlamlı

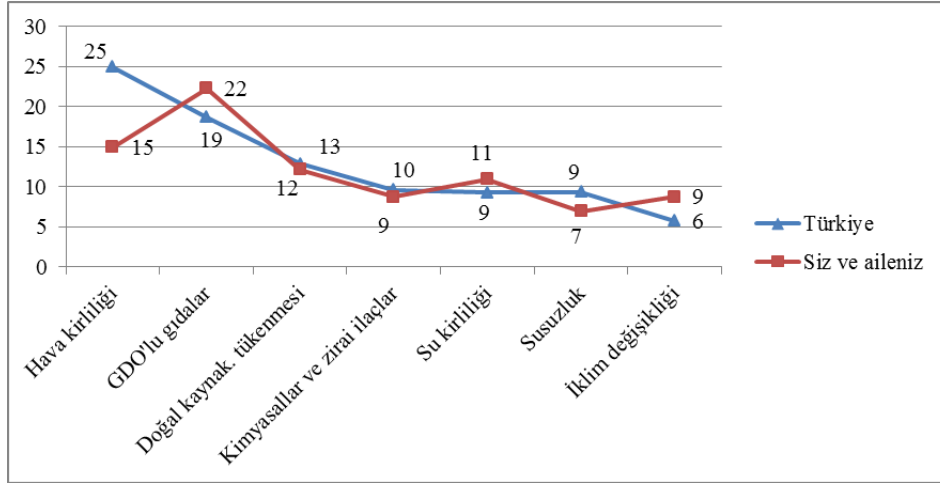
Tablo.1’e göre eğitim ve yerleşim şekli değişkenlerinin çevre sorunlarından duyulan endişe üzerinde istatistiksel olarak anlamlı etkileri vardır. Buna göre üniversite eğitimi² alanların çevre ile alakalı endişeleri üniversite eğitimi almayanlara göre farklılık gösterir. Aynı şekilde şehirde yaşayanların endişeleri kırsal yaşayanlardan farklıdır. Ki-kare testi bize bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkisinin istatistiksel olarak anlamlı olup olmadığını gösterse de, ilişkinin yönü ya da etkinin büyüklüğü konularında bilgi vermez. Çevre sorunlarından duyulan endişe değişkeni ile eğitim ve yerleşim şekli değişkenlerini çapraz tablolama yaparak incelediğimizde üniversite eğitimi alanların çevre sorunları ile alakalı daha endişeli oldukları gözlenmektedir. Çevreyle alakalı endişe duymayan kırsal nüfusun oranı şehir nüfusundan fazla olsa da, çok endişeli olduğunu söyleyen kırsal nüfusun oranının şehir nüfusundan fazla olması sebebi ile şehir nüfusunun kırsal nüfusa göre sistematik şekilde daha fazla endişeli olduğunu söylemek zordur.

Çevre sorunları ile alakalı endişeler elbette çok genel bir tanımlamadır. Vatandaşların çevre ile alakalı hangi konu ve sorunları öncelikli olarak gördükleri, bizlere, çevre sorunları ile alakalı algıları detaylandırma imkanı sunar. Bu bağlamda, USBP anketinde iki soru sorulmuştur. Bunlardan birincisi kişilere “Türkiye’de ülkenin tamamında karşılaşılan en önemli çevre sorunu[nu]” sorarken, bir diğeri “eğer varsa, sizi ve ailenizi etkileyen çevre sorunu[nu]” sormaktadır. Bu soruların doğru şekilde üzerinde durduğu nokta, kişilerin ülke geneli için algıladıkları çevre sorunları ile yaşadıkları yerel ortamda deneyimledikleri çevre sorunlarının birbirinden farklı olabileceği varsayımdır.

Aşağıda gösterilen Şekil.2’ye göre kişilerin Türkiye geneli için belirttikleri çevre sorunları ile kendileri ve aileleri için belirttikleri çevre sorunlarının ilk üç başlığı aynı olsa da, bu sorunların sıralaması farklıdır. Bu ilk üç başlık a) hava kirliliği, b) genetiği değiştirilmiş yiyecekler ve c) doğal kaynaklarımızın tükenmesidir. Ankete katılanların %25’i hava kirliliğini Türkiye’nin en önemli çevre sorunu olarak tanımlarken, genetiği değiştirilmiş yiyecekler (%22) kendileri ve ailelerini etkileyen birincil çevre sorunu

² Bu değişkende hem üniversiteye devam etmiş ama bitirmemiş hem de üniversiteden mezun olmuş kişiler üniversite eğitimi alan (1), diğer eğitim seviyelerini üniversite eğitimi almayan olarak kodlanmıştır (0).

olarak belirtilmiştir. Benzer şekilde, susuzluk Türkiye için endişe verici bir çevre sorunu olarak belirtilmişken, iklim değişikliği kişileri ve ailelerini etkileyen sorun olarak ortaya konmuştur. Tablo.1’de ortaya konan demografik değişkenlerin bu iki değişken üzerine etkisini gösteren Tablo.2, Türkiye’de öne çıkan çevre sorunları ile alakalı ilginç veriler sunmaktadır.

Şekil.2 Türkiye ve Aile Sevillerinde En Önemli Çevre Sorunlarının Karşılaştırılması (%)

Tablo.2 Demografik Değişkenlerin Türkiye ve Birey/aile Seviyelerinde Algılanan Çevre Sorunları Üzerine Etkisi (ki-kare testi)

	Cinsiyet (Erkek=1)	Eğitim (Üniversite =1)	Yerleşim Şekli (Şehir=1)	Yaş (18-29=1)
Türkiye	0.125	0.000**	0.000**	0.002**
Siz ve aileniz	0.840	0.165	0.001**	0.037*

*Yüzde beş seviyesinde anlamlı **Yüzde bir seviyesinde anlamlı

Tablo.2’ye göre eğitim seviyesi, yerleşim şekli ve yaş, Türkiye’de karşılaşılan en önemli çevre sorunu algısını istatistiki olarak anlamlı şekilde değiştirmektedir. Ki-kare değerleri çapraz tablolama yapılarak incelendiğinde özellikle yerleşim yeri değişkeni üzerinde durmak gerekliliği ortaya çıkmıştır. Analizde anlamlı çıkan diğer değişkenlerde Türkiye’de algılanan en önemli ilk üç çevre sorunu değişmemekte³, diğer çevre sorunlarının sıralaması ve frekans dağılımı demografik değişkenin farklı

³ Belirtilen bu çevre sorunlarının farklı demografik gruplara göre sıralaması değişebilmektedir.

değerlerine göre farklılıklar göstermektedir. Mesela eğitim değişkenini ele alalım. Üniversite eğitimi almış olanlar da üniversite eğitimi almamış olanlar da Türkiye’deki en önemli çevre sorunlarını Türkiye geneli için ortaya konan a) çevre kirliliği b) genetiği değiştirilmiş yiyecekler ve c) doğal kaynaklarımızın tükenmesi şeklinde sıralamışlardır. Bu değişkenin Türkiye’de algılanan çevre sorunları üzerine anlamlı bir etkisi olmasının sebebi üniversite eğitimi alanlar ve almayanların ortak belirttikleri ilk üç çevre sorunundan sonra belirttikleri sorunların sıralamalarının ve frekans dağılımlarının farklı olmasıdır. Aynı durum diğer değişkenler için de geçerlidir. İlginç olan değişken yerleşim yeri değişkenidir.

Tablo.2’deki analiz ve çapraz tablolamalara göre Türkiye’de algılanan çevre sorunları şehir ve kırsal nüfus arasında ciddi farklılıklar göstermektedir. Şehirli nüfusun belirttiği çevre sorunları Türkiye geneli için ortaya konan ilk üç sorun ile paralel iken, kırsal nüfus Türkiye’de öncelikli çevre sorunlarını a) hava kirliliği b) susuzluk ve c) kimyasallar ve zirai ilaçlar şeklinde sıralamıştır. Belirtilen ikinci ve üçüncü sorunların tarım üretimi ile yakın ilişkisi özellikle önemlidir. Tarım üretimini gerçekleştiren kırsal nüfustur. Bu nüfusun hem susuzluğu hem kimyasal ve zirai ilaç kullanımını Türkiye’nin en önemli çevre sorunları arasında sayması, bu sektörde yaygın olarak karşılaşılan sorun ve tehditlere de dikkat çekmektedir. Bu grup, kendilerini ve ailelerini etkileyen çevre sorunlarını ise a) genetiği değiştirilmiş yiyecekler b) hava kirliliği ve c) kimyasallar ve zirai ilaçlar şeklinde tanımlamıştır. Bu iki veriyi birlikte değerlendirdiğimizde tarım alanında aktif olan nüfusun, tarımsal üretim süreçleri ve bu süreçlerin hem çevreye hem insan sağlığına olası etkileri konusunda ciddi tereddütleri olduğunu ileri sürmek yanlış olmayacaktır.

Tablo.2 bize yerleşim yeri değişkeni dışında yaş değişkeninin de kişilerin kendilerini ve ailelerini etkileyen çevre sorunları sıralaması üzerinde anlamlı etkileri olduğunu göstermektedir. Genç nüfus, su kirliliği ve iklim değişikliğini, doğal kaynakların tükenmesi sorunundan öncelikli gördüğünü belirtmiştir.

Bu durumda hava kirliliği Türkiye için belirtilen en önemli çevre sorunu iken, genetiği değiştirilmiş yiyecekler, kişilerin günlük yaşamlarını etkileyen en önemli çevre sorunu olarak belirtilmiştir. Kırsal nüfus ve genç nüfus, susuzluk ve su kirliliği gibi sorunlardan öncelikli olarak bahsetmişlerdir. Kırsal nüfus, ayrıca, kimyasal ve zirai ilaçları önemli bir çevre sorunu olarak dile getirmiştir. Nükleer atıklar ne Türkiye için ne de kişilerin günlük yaşamları için öncelikli bir çevre sorunu olarak tanımlanmıştır. Sadece üniversite eğitimi alanların nükleer atık konusunda diğer gruplara göre daha duyarlı oldukları gözlenmiştir. Benzer şekilde iklim değişikliği de genç nüfus dışındaki demografik gruplar tarafından öncelikli olarak belirtilmemiştir.

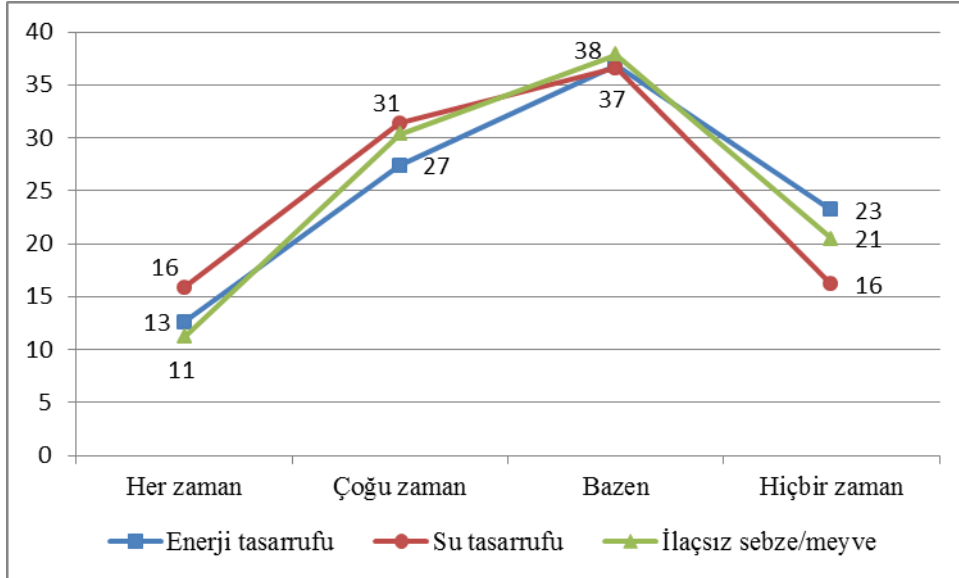
Türkiye’de vatandaşların çevre sorunlarına yaklaşımlarına göz attıktan sonra, bu sorunların çözümüne katkıda bulunmak için bireysel seviyede inisiyatif alıp almadıklarını değerlendirebiliriz. Bu değerlendirme için USBP 2010 anketinde sorulan üç soru kullanılmıştır. Bu sorular:

Çevre ile ilgili sebeplerden dolayı evde enerji ya da doğal gazı idareli kullanmanız ne kadar sık mümkün oluyor?

Çevre ile ilgili nedenlerden ötürü suyu idareli ya da geri dönüşümlü kullanmanız ne kadar sık mümkün oluyor?

Zirai ve kimyasal ilaç kullanılmadan yetiştirilen meyze ve sebze almak için ne sıklıkta özel bir çaba gösteriyorsunuz?

Ankette bu sorular 1-4 ölçeğinde sorulmuştur. 1 “Her zaman” ve 4 “Hiçbir zaman” cevaplarına karşılık gelmektedir. Analiz için bu üç sorunun seçilmiş olma sebebi bu soruların vatandaşların öncelikli olarak belirttikleri çevre sorunları ile alakalı olmalarıdır. Aşağıdaki Şekil.3 bu üç soruya verilen cevapları Türkiye geneli için karşılaştırmalı şekilde sunmaktadır.

Şekil.3 Çevre Sorunları Konusunda İnsiyatif Alma Eğilimi (%)

Tablo.3 Demografik Değişkenlerin Çevre Konusunda İnsiyatif Alma Üzerine Etkileri (ki-kare testi)

	Cinsiyet (Erkek=1)	Eğitim (Üniversite =1)	Yerleşim Şekli (Şehir=1)	Yaş (18-29=1)
Enerji/ doğal gaz tasarrufu	0.081	0.404	0.119	0.076
İdareli /geri dönüşümlü su kullanımı	0.028*	0.157	0.021*	0.000**
İlaçsız yetiştirilen sebze, meyve	0.011**	0.000**	0.000**	0.537

*Yüzde beş seviyesinde anlamlı

**Yüzde bir seviyesinde anlamlı

Şekil.3’te de görüldüğü gibi su tasarrufu konusunda insiyatif alma eğilimi diğer önlemlere göre daha sık gözlemlenmektedir. Bunun sebebi su tasarrufunun diğer önlemlere göre daha kolaylıkla yapılabilmesi olabilir. Bu soruları demografik gruplara göre değerlendiren Tablo.3’e göre, enerji tasarrufu konusunda farklı gruplar arasında istatistiki farklılıklar gözlenmemiştir. Su tasarrufu konusunda ise kadınlar ve erkekler; kırsal nüfus ve şehir nüfusu; gençler ve daha yaşlılar arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar gözlenmektedir. Çapraz tablolama yapıldığında su tasarrufu konusunda kadınların erkeklerden, kırsal nüfusun şehir nüfusundan, 30 yaş ve üstünün gençlerden daha duyarlı olduğu gözlenmiştir. Son olarak ilaçsız yetiştirilen sebze ve meyve tüketimi konusunda cinsiyet ve eğitim değişkenleri istatistiki olarak anlamlı bulunmuştur. Çapraz tablolamaya göre bu konuda kadınlar erkeklerden, üniversite eğitimi alanlar almayanlardan ve kırsal nüfus şehir nüfusundan daha duyarlı bir profil ortaya koymuşlardır.

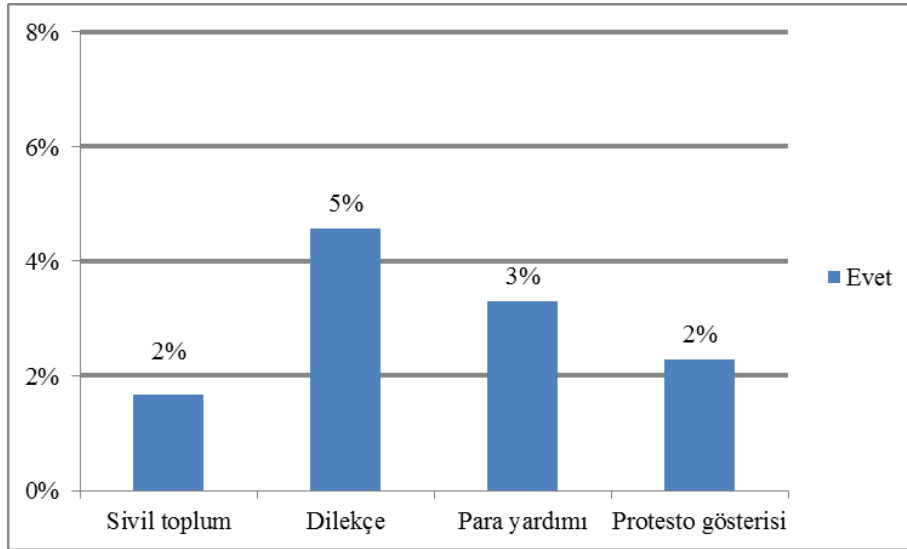
Tablo.3 ilginç sonuçlar göstermektedir. Bunlardan birincisi, eğitimin Türkiye’de çevre bilinci üzerinde çok da etkili olmadığıdır. Tablo.3’e göre üniversite eğitimi almak sadece ilaçsız yetiştirilen sebze, meyve tüketimini anlamlı olarak etkilemektedir. Eğitim sisteminin genç nüfus üzerinde daha etkili olduğunu düşündüğümüzde, eğitim-çevre bilinci ilişkisi daha da zayıflamaktadır. Tablo.3 ve çapraz tablolamaya göre su tasarrufu 30 yaş ve üstü nüfus, daha genç olan nüfusa göre daha fazla insiyatif alma eğilimindedirler. Tüm bu bulgular bize Türkiye’deki eğitim sisteminin, çevre konularına, bireylerin davranışlarında farklılık yaratacak derecede eğilmediğinin ipuçlarını sunmaktadır.

Tablo.3’teki diğer ilginç bulgu kırsal nüfusun hem su tasarrufu hem de ilaçsız sebze, meyve tüketmek konularında ortaya koyduğu duyarlılıktır. Her iki değişken için çapraz tablolama yapıldığında kırsal nüfusun şehir nüfusunun iki katı fazla oranda “Her

zaman” cevabı verdiği gözlenmiştir. Bir önceki Tablo.2’de bu demografik grubun susuzluk, su kirliliği ve kimyasal ve zirai ilaçlar konularında diğer demografik gruplardan farklılaşan hassasiyeti göz önünde tutulduğunda, kırsal nüfusun çevreye tehdit olarak algıladığı konularda inisiyatif almaya daha yatkın olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu bulgu, son yıllarda özellikle HES projeleri ile kırsal kesimdeki su kaynaklarının tüketilmesine karşı yürütülen mücadelelere kır ve köylerde yaşayanların aktif katılımını da desteklemektedir (Adaman vd., 2016, s. 291-312). Bir taraftan kır hayatının doğal yaşam ile yakın ilişkisi, diğer taraftan kır hayatında günlük hayat ritminin daha yavaş ve daha az karmaşık olması sebepleri ile kırsal nüfusun, çevre sorunlarını daha hızlı ve yakından gözleme ihtimali değerlendirilmelidir. Bu varsayım doğru ise özellikle doğal hayat ile alakalı çevre hareketlerinin kırsal nüfus tarafından başlatılması ve desteklenmesi şartıdır.

Bu bağlamda Türkiye’de vatandaşların çevre konularında sivil toplum katılımı ve aktivizm potansiyeli de tartışılmalıdır. Aşağıdaki Şekil.4, çevre ile alakalı vatandaş aktivizmini göstermektedir. Bu şekilde görüldüğü üzere Türkiye’de vatandaşların sadece yaklaşık %2’si amacı çevreyi korumak olan bir gruba üyedir. Vatandaşların sadece %5’i son beş yılda çevre ile alakalı bir dilekçe imzalamış; %3’ü bir çevre kuruluşuna para yardımı yapmış ve %2’si çevre konuları ile ilgili protesto yürüyüşü ya da gösteriye katılmıştır. Daha önceki analizlerle birlikte değerlendirildiğinde bu veriler bize Türkiye’de vatandaşların bir dizi çevre sorunu ile alakalı endişeler taşısalar da, bu endişeleri toplumsal ve siyasal hayatta dile getirecek vatandaş dayanışmalarının azlığına işaret etmektedir. Başka deyişle, Türkiye’de çevre sorunları ile alakalı gözlediğimiz bireysel farkındalıklar, vatandaşların bu sorunlara kolektif çözümler aradığı platformlara dönüşmemektedir. Aşağıda Şekil.4’ü izleyen Tablo.4, çevre ile alakalı aktivizmi farklı demografik gruplara göre değerlendirmektedir.

Şekil.4 Türkiye’de Çevre Aktivizmi (%)

Tablo.4 Demografik Değişkenlerin Çevre Aktivizmi Üzerine Etkileri (Ki-kare testi)

	Cinsiyet (Erkek=1)	Eğitim (Üniversite =1)	Yerleşim Şekli (Şehir=1)	Yaş (18- 29=1)
Sivil toplum üyeliği	0.223	0.001**	0.487	0.720
Dilekçe imzalama	0.030*	0.000**	0.003**	0.300
Para yardımı	0.015*	0.000**	0.116	0.677
Protesto yürüyüşü	0.002**	0.000**	0.962	0.207

*Yüzde beş seviyesinde anlamlı **Yüzde bir seviyesinde anlamlı

Tablo.4’ün en önemli bulgusu cinsiyet ve eğitim değişkenlerinin çevre aktivizmi üzerine istatistiki olarak anlamlı bulunan etkisidir. Çaproz tablolama ile erkeklerin kadınlara göre ve üniversite eğitimi alanların almayanlara göre çevre konularında daha aktivist oldukları gözlenmiştir. Bu analizde incelenen sivil toplum katılımı ve diğer aktivizm yöntemlerinin bir önceki analizde incelenen bireylerin günlük hayatlarında çevreyi korumak amacı ile aldıkları inisiyatiflerden oldukça farklı olduğunun altı çizilmelidir. Sivil toplum katılımı, para yardımı, dilekçe imzalamak ya da protesto gösterisine katılmak gibi toplumsal davranışlar, aynı zamanda vatandaşların siyasete katılma araç ve yöntemleri arasında sayılmaktadır. Sivil toplum kuruluşları, vatandaş taleplerini bireysel seviyeden kollektif seviyeye taşıyarak, bu taleplerin siyasilere iletilmesinde kurumsal olarak görünür kanallar açarken, diğer aktivizm yöntemleri de çevre konularına dikkat çekmek, bu konuların siyaseten de bir sorun olarak tanınması ve siyasi gündeme alınması için önemli mekanizmalar oluşturmaktadırlar (Barnes and Kaas, 1979).

Tablo.4 bize Türkiye’de vatandaşların çevre sorunlarından endişe duysalar da bu konuları siyasi seviyeye taşıyacak yaygın bir vatandaş örgütlenmesinden uzak olduklarını göstermektedir. Çevre aktivizmi konusunda erkekler ve üniversite eğitimi alanlar öne çıkmaktadır. Bu grupların aktivizmi, diğerlerine göre daha fazla olsa da genel katılım yüzdelerine baktığımızda Türkiye’de çevre konularını siyasi seviyeye taşıyacak kanalların oldukça sınırlı olduğunu söylemek gerekir. Ayrıca erkekler ve üniversite eğitimi alanlar daha aktivist bir tablo ortaya koysalar da bu gruplar, daha önceki analizde ortaya konduğu gibi, gündelik hayatlarında çevre ile alakalı bireysel seviyede inisiyatif alan gruplar değillerdir. Aynı şekilde inisiyatif alan kadınlar ve kırsal nüfusun da, çevre ile ilgili konularda siyasi araçları kullanmadıkları gözlenmektedir.

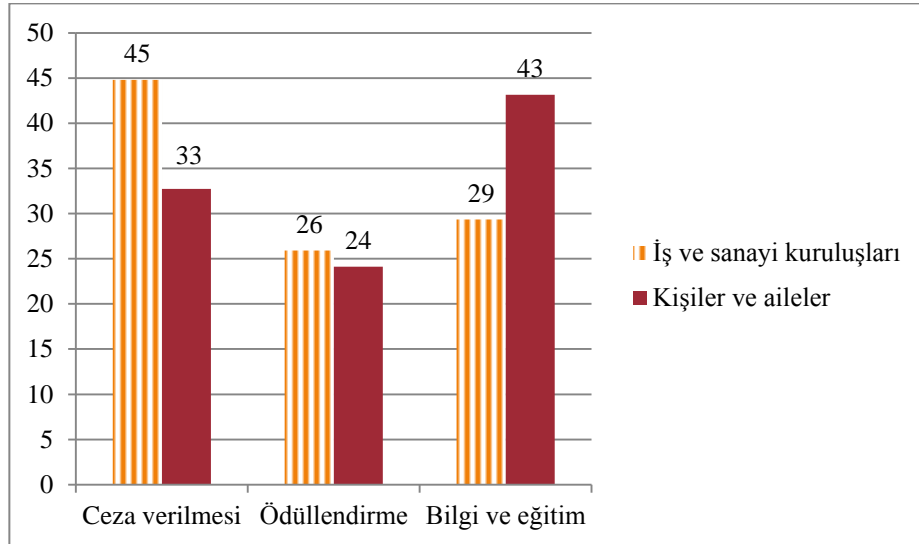
Bu bulguları, Türkiye’de çoğunluğun çevre sorunlarından endişeli oldukları bulgusu ile birlikte değerlendirdiğimizde çevre sorunları ile alakalı siyasi bir arzın söz konusu olmadığını öne sürmek sanırım yanlış olmayacaktır. Başka bir deyişle, vatandaşların çevre ile alakalı bir dizi endişesi vardır. Bu endişeye sahip olanların bir kısmı gündelik

hayatlarında inisiyatif alırken, diğer küçük bir kısmı daha kurumsal ve siyaseten etkili olabilecek kanalları kullanmaktadır. Ancak farklı demografik grupların farklı çevre hassasiyetleri, bireysel inisiyatiflerin çevre sorunları ile alakalı zayıf bağlantısı, sivil toplum ve çevre aktivizminin dar sınırları, bize bu konu ve sorunların siyasi olarak tartışılabilir konular olmaktan uzak olduklarının ip uçlarını vermektedir. Bu noktada, vatandaşların devlet ve siyasi aktörlerin çevre konularındaki rol ve sorumlulukları konularındaki algılarının da tartışılması gerekir. Bir sonraki bölüm bu konu üzerinde durmaktadır.

2. Çevre Sorunlarının Siyasi Boyutu: Vatandaş Algıları

USBP 2010 verisine göre vatandaşların yaklaşık %73’ü “hükümetler sıradan insanların çevreyi korumasını sağlamak için kanun çıkarmalıdır” derken yaklaşık %75’i “hükümetler işletmelerin çevreyi korumasını sağlamak için kanun çıkarmalıdır” demiştir. Bu yüksek yüzdeler bize Türkiye’de vatandaşların, hükümetin çevreyi koruma amaçlı insanları ya da işletmeleri kendi hallerine bırakmak yerine, bu konularda insanların ve işletmelerin davranışlarını belirleyecek inisiyatifler almasını istediğini gösterir.

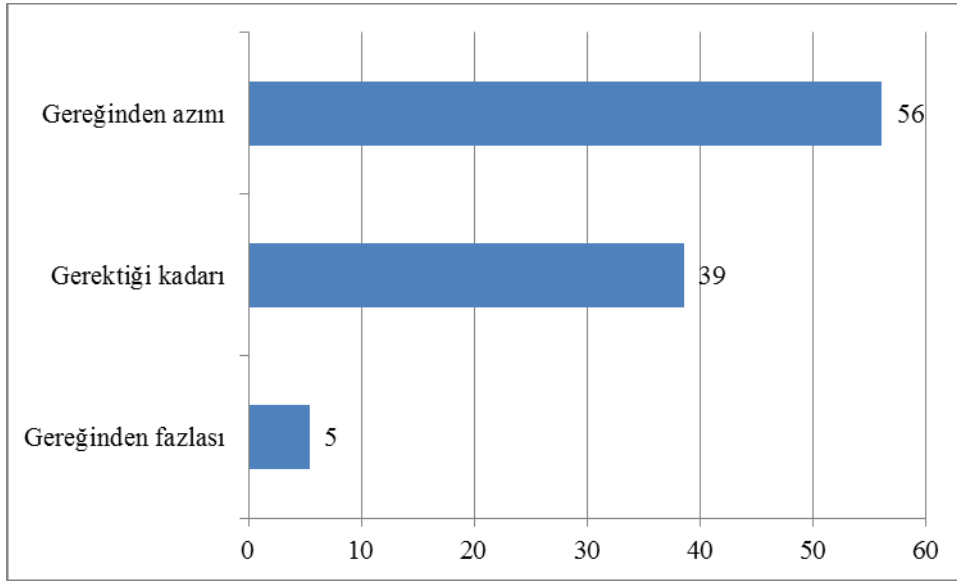
Aşağıdaki Şekil.5, USBP 2010 çevre anketinde iş ve sanayi kuruluşları ile kişi ve ailelerin çevreyi koruması için önerilen yaklaşımları karşılaştırmalı olarak sunmaktadır. Bu yaklaşım seçenekleri ankette a) çevreye zarar veren işletme/kişilere ağır cezalar verilmesi b) vergi sisteminin kullanılarak çevreyi koruyan işletme/kişilerin ödüllendirilmesi c) işletmelere/kişilere çevre korumasının avantajları üzerine bilgi ve eğitim verilmesi şeklinde belirtilmiştir.

Şekil.5 İşletme ve Kişilerin Çevreyi Koruması İçin Önerilen Yaklaşımlar (%)

Şekil.5’te de görüldüğü gibi Türkiye’de vatandaşlar çevreye zarar veren işletmelere ağır cezalar verilmesini öncelikli olarak dile getirmişlerdir (45%). Başka deyişle, devletin yaptırım gücü, iş ve sanayi kuruluşlarının çevreye verdiği zararın önüne geçilmesi için birincil önlem olarak öne çıkmıştır. Bu önleme karşılık kişiler ve aileler için önerilen ise, çevre konusunda bilgi ve eğitim sağlanması olmuştur (%43).

Bu veriler bize Türkiye’de vatandaşların hükümetten çevre ile alakalı inisiyatif almasını beklediğini ve bu inisiyatiflerin, uygulandığı gruplara göre çeşitlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Bu beklentilerle birlikte, USBP 2010 çevre verisinde Türkiye’nin gelecekte enerji ihtiyacını karşılamak için öncelik verilmesi gereken enerji kaynaklarının değerlendirildiği soruya verilen cevapları incelediğimizde, vatandaşların hükümetten sadece mevcut çevre sorunlarının çözümü için inisiyatif almasını değil, aynı zamanda, alternatif enerji kaynakları üzerine çalışmalar yapmasını bekledikleri de gözlenmektedir. Anketteki bu soruya, vatandaşların yaklaşık % 81’i “güneş, rüzgar ve su enerjisi” şeklinde cevap vermiştir. Bu cevabı yaklaşık %8 ile “kömür, petrol ve benzin”, %7 ile de “nükleer enerji” izlemektedir. Türkiye’de alternatif enerji kaynakları konusunda aktif bir siyasi gündem olmaması, siyasilerin vatandaşların çevre ile alakalı taleplerinden uzak olduklarını göstermektedir.

Şekil.6 Genel Olarak Türkiye’nin Çevreyi Koruma Eğilimi (%)

Yukarıdaki Şekil.6’nın gösterdiği gibi vatandaşların çoğunluğu Türkiye’nin çevre koruması için gereğinden azını yaptığını düşünmektedir. Gerektiği kadar diyenlerin oranı ise yaklaşık %40 civarındadır.

Bu bölümdeki analiz kısaca Türkiye’de vatandaşların hükümetin çevre sorunları konusunda hem yasama hem uygulama anlamında sorumluluk almasını beklediklerini

ortaya koymuştur. Bu durumda çevre sorunları ile alakalı vatandaşlardan gelen bir talep söz konusudur. Ancak, 2010 anketine katılanların yaklaşık %56’sı Türkiye’nin çevreyi korumak için gerekenden azını yaptığını düşünmektedir. Ayrıca vatandaşlar Türkiye’nin gelecekteki enerji ihtiyacını karşılamak için alternatif enerji kaynaklarına yatırım yapmalarını kuvvetle desteklerken, maalesef ülkemizde alternatif enerji kaynakları siyaseten tartışılan bir konumda değildir. Bu genel çerçeve, çevre konusunda vatandaş talepleri ile siyasi arz arasında farklılıklar olduğuna işaret etmektedir.

3. Türkiye Çevre Profilinin Karşılaştırmalı Değerlendirilmesi

USBP 2010 verisini kullanarak Türkiye’de çevre algıları ile alakalı sunulan kesit, ülkede vatandaşların öncelikli olarak önemsedikleri çevre sorunlarını, bu sorunlar için vatandaşların bireysel ya da toplumsal seviyede inisiyatif alma eğilimlerini ve bu sorunların çözümü için hükümete atfedilen görev ve sorumlulukları ortaya koymaktadır. Bu bölümde Türkiye için ortaya konan bu genel profilin daha geniş bir bağlam içerisinde değerlendirilebilmesi amacı ile benzer sorulara farklı ülkelerden vatandaşların verdiği cevaplar, Türkiye verisi ile karşılaştırmalı olarak sunulacaktır.

Ülke karşılaştırması için Türkiye ile beraber toplam beş ülke analiz edilmiştir. Ülkeler gelişmişlik düzeyleri ve çevre konularına gösterdikleri duyarlılıklar düşünülerek seçilmiştir. Seçilen ülkelere Almanya ve A.B.D sosyo-ekonomik olarak gelişmiş ülkeler iken, Bulgaristan ve Rusya Türkiye’ye komşu, gelişmekte olan, eski komünist ülkelerdir. Sosyo-ekonomik olarak gelişmiş ülkelerde genellikle alakalı vatandaş taleplerinin yerini kendini ifade ve estetik kaygılar ile alakalı taleplerin alması beklenmektedir. Inglehart’a göre sosyo-ekonomik gelişmişlik, otorite ve güvenliğe önem veren modern vatandaşı, daha bireysel ve kendini ifade etmeye önem veren post-modern vatandaşa dönüştürür (Inglehart, 1997, s. 7-51). Bu bağlamda Almanya ve A.B.D’de algılanan çevre sorunlarının, diğer üç ülkede algılanan çevre sorunlarından farklı olması beklenmektedir.

Tablo.6 bize sosyo-ekonomik olarak gelişmiş ülkelerde bile modern kaygıların öncelikli olduğunu göstermektedir. Ancak Türkiye dışındaki ülkelerde vatandaşların çoğu tarafından birincil önemde görülen sorunlar ekonomi ve sosyal devlet, yani gelir ve sosyal hizmet güvencesi ile alakalı sorunlardır. Türkiye’de dile getirilen terör sorunu ise doğrudan hayatta kalma, yaşam güvencesi ve toplumsal barış gibi birey ve toplumun varoluşu ile alakalı bir sorundur. Bu çerçevede çevre sorunu, Türkiye’de, diğer ülkelere göre, çok daha az önemsenmiştir.

Karşılaştırılan ülkelerin hiçbirinde çevre sorunu öncelikli bir sorun olarak belirtilmemişse de çevre ile alakalı mevzuat ve yaptırımların diğer ülkelere göre çok daha detaylı olduğu Almanya’da vatandaşların neredeyse %7’si çevre sorunlarını ülkenin en önemli sorunu olarak belirtmişken, vatandaşların yaklaşık %12’si çevre sorununu ülkenin en önemli ikinci sorunu olarak değerlendirmiştir. Bu veriler bize Almanya’da çevre ile alakalı önemli seviyede vatandaş duyarlılığı olduğunu göstermektedir.

Tablo.6 Ülkenin En Önemli Sorunu (%)

Ülke ismi	En önemli sorun/yüzde	Çevre/yüzde
Almanya	Eğitim- %27	%7
A.B.D	Ekonomi-%37	%4
Bulgaristan	Sağlık-%24	%2
Rusya	Sağlık-%28	%5
Türkiye	Terör-%39	%1

İncelenen ülkelerde çevre, genel olarak, birincil bir sorun olarak algılanmasa da vatandaşların neredeyse dörtte biri çevre sorunlarının kendilerini “çok endişelendirdiğini” söylemiştir.⁴ Bu da vatandaşların farklı sorunları öncelikli olarak görseler de çevre ile alakalı konulardan kaygı duyduklarını göstermektedir.

Tablo.7, ülkelerdeki vatandaşların algılanan çevre sorunları için toplumsal ve siyasal inisiyatif alma eğilimlerini göstermektedir. Bu tabloya göre Almanya ve A.B.D. özellikle sivil toplum katılımı, dilekçe imzalama ve para yardımı gibi konularda Rusya, Bulgaristan ve Türkiye’den önemli farklılıklar göstermektedir. Bu da bize vatandaşların, bu iki ülkede çevre konuları için daha kolaylıkla bir araya gelebildiklerini ve ortak taleplerini siyasal aktörlerin de dikkatini çekebilecek şekilde ortaya koyabildiklerini göstermektedir.

Siyaset bilimi literatürü eski komünist ülkelerde sivil toplumun oldukça zayıf olmasını etraflıca tartışmaktadır. Bulgaristan ve Rusya’da gözlemlenen düşük seviyeli aktivizm, bu literatür ile uyumlu görünmektedir. Demokratik kurumsallaşmanın yavaş olması ve vatandaşların kolektif inisiyatiflere karşı takındıkları şüpheli tutum bu ülkelerde sivil toplumun gelişmemesi ile ilişkilendirilmektedir (Howard, 2004, s. 121-146). Türkiye’de sivil toplumun zayıf olması ise devletin sivil inisiyatiflere geleneksel olarak çok alan açmaması, sosyal sermayenin zayıf olması ve siyasal kutuplaşmanın kuvvetli olması gibi sebeplerle açıklanmaktadır (Kalaycıoğlu, 2001, s. 54-70; Kubicek, 2002, s. 761-778). Bu çerçevede Bulgaristan, Rusya ve Türkiye’de genel olarak zayıf olan sivil toplum, çevre konularında da farklı bir profil göstermemektedir. Bu bulgunun anlamı, bu ülkelerde vatandaşların ortak çevre sorunları için sivil toplumun kurumsal kanallarını kullanarak ya da vatandaş inisiyatifleri olarak biraraya gelme ihtimallerinin oldukça düşük olduğudur.

⁴ Bu tablo metin içerisinde gösterilmemiştir. USBP 2010 verisine göre Almanya’da vatandaşların %23’ü, A.B.D.’de %36’sı, Bulgaristan’da %27’si, Rusya’da %26’sı, ve Türkiye’de %25’i çevre sorunlarının kendilerini “çok endişelendirdiğini” söylemişlerdir.

Tablo.7 Çevre Sorunları İçin Toplumsal ve Siyasal İnsiyatif Alma Eğilimi

Ülke ismi	Sivil toplum katılımı	Çevre konuları hakkında dilekçe imzalama	Çevre kuruluşuna para yardımı	Çevre konuları ile ilgili protesto yürüyüşü ya da gösteri
Almanya	%7	%22	%15	%4
A.B.D	%6	%17	%18	%2
Bulgaristan	%2	%8	%1	%4
Rusya	%2	%5	%3	%3
Türkiye	%2	%5	%3	%2

İncelenen beş ülkede vatandaşların, işletmelerin ve kişilerin çevreyi korumasını sağlamak için belirttikleri yöntemleri incelediğimizde ülkeler arası farklar göze çarpmaktadır. Bulgaristan ve Rusya’da vatandaşların çevreye zarar veren hem işletmeler hem de kişiler için ceza yöntemini tercih ettikleri görülmüştür. Başka bir deyişle, bu iki ülkede vatandaşlar çevreyi korumak için devletin yaptırım gücünü öncelikli bir yol olarak düşünmüşlerdir. A.B.D ve Türkiye’de ise işletmeler için ceza yöntemi benimsenmişken, kişiler için bilgi ve eğitim verme yöntemi tercih edilmiştir. Son olarak Almanya’da vatandaşlar, çevreye zarar veren işletmeler için ceza, çevreyi koruyan işletmeler için ödül yöntemlerini tercih ederken, kişiler için çoğunlukla çevreyi koruyanların ödüllendirilmesi tercih edilmiştir.

Karşılaştırmalı analizin üzerinde duracağı son değişken, vatandaşların ülkelerinin çevre konusunda ne kadar çaba gösterdiği konusundaki algılarını değerlendirir. Bulgaristan ve Rusya’da vatandaşların büyük çoğunluğu, ülkelerinin çevre konusunda gereğinden azını yaptığını düşünmektedir. Bu veri, daha önceki veriler ile beraber değerlendirildiğinde, Bulgaristan ve Rusya’da şöyle bir çelişki ortaya çıkmaktadır: Bu ülkelerde vatandaşların çevre sorunları ile alakalı kollektif insiyatif alma eğilimleri düşüktür. Çevrenin korunması için devletin yaptırım gücünün hem işletmeler hem de kişiler için uygulanmasını tercih etmektedirler. Ancak ülkenin de genel olarak çevreyi korumak için gerekli çabayı göstermediğini düşünmektedirler ki bu da devletin arzu edilen yaptırım gücünü uygulamaktan uzak olduğunu gösterir. Bu durumda çevre sorunlarının bu ülkelerde kim tarafından ve ne şekilde çözüleceği belirsiz hale gelmektedir.

Türkiye’de vatandaşların çevre konularında insiyatif alma hususunda Bulgaristan ve Rusya’ya benzerlik gösterdiği unutulmamalıdır. Türkiye’de de vatandaşların çoğunluğu ülkenin çevre sorunlarının çözümü için gerekli çabayı göstermediğini dile getirmiştir. Türkiye’yi Bulgaristan ve Rusya’dan ayıran özellik insanların çevre konularında eğitilmesi hususunda ortaya konan iyimserlik ve ülkenin çevre için gereği kadarını yaptığına dair inancın daha yüksek olmasıdır. Bu bağlamda Türkiye’de vatandaşların çevre konusunda siyasi erkin almasını beklediği sorumluluk, Bulgaristan ve Rusya’daki kadar yüksek değildir. Bu durum, Türkiye’de vatandaşların çevre sorunları ile alakalı toplumsal ve siyasal bir insiyatif alma olasılıklarının daha yüksek olduğu şeklinde yorumlanabilir. A.B.D. vatandaşları çevre konusunda insiyatif alma eğilimi yüksek olan

bir ülkedir. Çevreyi koruma yöntemleri ve ülkenin çevre konusunda gösterdiği çaba algısı konularında ise A.B.D., Türkiye’ye benzerlik göstermektedir.

Son olarak Almanya’da vatandaşların hem sivil toplum katılımı hem çevre aktivizmi konularında oldukça aktif oldukları gözlenmiştir. Ayrıca, daha önce belirtildiği gibi, Almanya’daki vatandaşlar çevrenin korunması için çevreyi koruyan işletme ve kişilerin ödüllendirilmesini önemli ve öncelikli bir yöntem olarak görmektedir. Son olarak Almanya’da ülkenin çevreyi korumak için gereğinden fazlasını yaptığını düşünenlerin yüzdesi karşılaştırılan ülkeler içerisinde en yüksekken, ülkenin gereğinden az yaptığını düşünenlerin yüzdesi karşılaştırmalı olarak düşük kalmaktadır. Bu genel değerlendirme bize Almanya vatandaşlarının çevre sorunları algısı konusunda diğer ülkelerden ayrıldığını gösterir. Almanya’da vatandaşlar çevre sorunları için ortak akıl üretebilirken devletten de hem ceza hem de ödül yöntemlerini uygulayarak çevre konusunda düzenleyici olmasını talep etmektedirler. Genel olarak yapılanlardan memnun bir profil çizmeleri de bu sistemin etkin şekilde işlediğine işaret etmektedir. Almanya’da çevre hareketinin 1970’lerden itibaren siyasi sistemde kendisine yer bulduğunu düşünürsek, çevre sorunlarının siyasallaşmasının ve vatandaş-siyasi sistem arasında etkin siyasi ve sivil toplum kanallarının oluşturulmasının Almanya’nın ortaya koyduğu olumlu tabloyu etkileyen faktörlerden olduğu öne sürülebilir. Almanya’da çevre sorunlarının siyasallaşma süreci ise 1970’lerde ortaya çıkan vatandaş talepleri ve siyasi kültür ile de ilişkilendirilebilir. Bu hipotezlerin doğrulanabilmesi için konu üzerine daha derinlemesine analizler yapılmalıdır.

Değerlendirme ve sonuç

USBP 2010 çevre verisi ışığında Türkiye’de çevre sorunları ile alakalı vatandaş algılarının değerlendirildiği bu çalışmanın birinci önemli bulgusu Türkiye’de vatandaşların çoğunluğunun çevre sorunları konusunda endişeli olsalar da bu endişelerini toplumsal seviyede bir araya getirip, tartışabilecekleri; çevre ile alakalı oluşturdukları ortak taleplerini siyasi aktörlere iletebilecekleri mekanizmaların oldukça zayıf olmasıdır. Bu durum, Türkiye’de sivil topluma katılım ve siyasi aktivizm oranlarının düşük olması ile yakından ilişkili gözükmektedir.

İkinci önemli bulgu, Türkiye’de çevre ile alakalı endişelerin toplumsal seviyede tartışılabileceği medeni (civic) bir alanın yoksunluğuna rağmen, vatandaşların çoğunluğunun demografik özelliklerine bakmaksızın çevre kirliliği, genetiği değiştirilmiş yiyecekler ve doğal kaynaklarımızın tüketilmesi konularını öne çıkan çevre sorunları olarak belirtmeleridir. Kırsal nüfus dışında farklı demografik grupların dile getirdiği bu sorunların Türkiye’nin siyasi gündeminde yer almaması şaşırtıcıdır. Bu bulgu, Türkiye’de çevre sorunları ile alakalı siyasi arzın zayıf olduğuna işaret eder.

Çalışmanın üçüncü önemli bulgusu kırsal nüfusun çevre sorunları algısının diğer demografik gruplardan farklı olduğu verisidir. Kırsal nüfus hava kirliliği ve genetiği değiştirilmiş yiyecekleri önemli çevre sorunları olarak görmekle beraber, susuzluk, su kirliliği ve kimyasal ve zirai ilaçları da hem Türkiye hem kendileri için önemli çevre

sorunları olarak belirtmişlerdir. Diğer demografik grupların belirttiği sorunlardan farklılık gösteren bu üç sorunun tarımsal üretim süreçleri ile alakalı olması dikkat çekicidir. Kırsal nüfusun, ayrıca, gündelik hayatta su tasarrufu yapmak ve zirai ilaçlar kullanılmadan üretilen sebze, meyve tüketmek konularındaki hassasiyetleri göz önünde bulundurulduğunda, bu kesimin, Türkiye’de diğer demografik grupların farkında olmadığı sorunlar için bireysel seviyede tedbirler aldıkları da gözlenmektedir. Ancak bireysel seviyede gözlenen bu farkındalık, sivil toplum katılımı ve çevre aktivizmi yolları ile toplumsal ve siyasal seviyede inisiyatif alma potansiyeline de dönüşmemiştir. Kırsal nüfusun çevre sorunları ile alakalı algılarına rağmen Türkiye’de sivil toplumun zayıf olması sebebi ile bu algıların toplumsal ve siyasal seviyeye taşınmaması, yakın zamanda özellikle HES projeleri kapsamında kırsal kesimde ortaya çıkan taleplerin siyasi erk tarafından bir çatışma alanı olarak algılanması sorununu da beraberinde getirmektedir. Bu durum bir kez daha Türkiye’de çevre sorunları ile alakalı siyasi arzın zayıf olduğuna işaret eder.

Son olarak, Türkiye örneğinin farklı ülkelerle karşılaştırılması çevre sorunlarına etkin çözümler getirebilmiş Almanya örneğini öne çıkarmıştır. Almanya’da hem vatandaşlar çevre konularında toplumsal ve siyasal seviyede inisiyatif almaya gönüllüdürler, hem de vatandaşlar arasında çevrenin korunması için devletin hem ceza hem ödül uygulamalarını etkin olarak hayata geçirebildiği algısı yaygındır. Başka deyişle Almanya örneğinde çevre sorunları ile alakalı vatandaş taleplerinin karşılık bulduğu siyasi bir arz söz konusudur. Bu örnek, Türkiye için de ders alınabilecek bir vaka çalışması olarak değerlendirilebilir.

Kaynakça

- Adaman, Fikret. Akbulut, Bengi, ve Arsel, Murat. (2016); “Türkiye’de Kalkınmacılığı Yeniden Okumak: HES’ler ve Dönüşen Devlet-Toplum-Doğa İlişkileri” *Sudan Sebepler: Türkiye’de Neo-Liberal SU-Enerji Politikaları ve Direnişleri*, editörler Aksu, Cemil, Erensü, Sinan, ve Evren, Erdem. İstanbul: İletişim Yayınları. 2016.
- Barnes, Samuel H. and Kaase, Max. (1979). *Political Action*. Beverly Hills: Sage Publications.
- Howard, Marc Morje. (2003); *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Inglehart, Ronald. (1979); “Value Priorities and Socio-economic Change.” *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies*, editörler Barnes, Samuel H. and Kaase, Max, 305-343. Beverly Hills, London: Sage Publications.
- Inglehart, Ronald. (1997) *Modernization and Post-modernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

ISSP Research Group (2012): *International Social Survey Programme: Environment III-ISSP 2010*. GESIS Data Archive, Cologne. ZA5500 Data file Version 2.0.0, doi: 10.4232/1.11418

Kalaycıoğlu, Ersin. (2001); “Turkish Democracy: Patronage versus Governance,” *Turkish Studies* 2 (1): 54-70.

Kubicek, Paul. (2002); “The Earthquake, Civil Society, and Political Change in Turkey: Assessment and Comparison with Eastern Europe,” *Political Studies* 50 (4):761-778.